

Megjelenik
minden hó 15-én
három-négy ivnyi
tartalommal.

AKADÉMIAI
ÉRTESÍTŐ

Szerkesztő
s kiadó hivatal a
Magyar Tudom.
Akadémiában.

SZERKESZTI

S Z I L Y K Á L M Á N .

V. KÖTET.

1894. Deczember 15.

12. FÜZET.

Jelentés az orientalisták tizedik nemzet-
közi congressusáról.

(*Goldziher Ignác* r. t. előterjesztése az október 8-án tartott ülésen).

A művelt népek orientalistái szívesen vették a IX. nemzetközi congressus (London 1892) azon határozatát, hogy a következő, tizedik, congressus 1894-ben (szept. 3—12) *Genf* városában gyülekezzenek.*)

Az érdeklődők száma és minősége azon általánosan érzett óhajról tanúskodott, hogy az orientalisták között az utolsó években uralkodó vizsály után a tudomány érdekében kívánatos egyetértés ismét helyreálljon. S ez óhaj teljesülésének reménye volt az irányadó szempont, midőn azt határozták, hogy e tizedik congressus oly gyorsan következzen elődjére.

A genfi congressusra jelentkezők nem maradtak hátra — az egy stockholm-christiániai kivételével — az eddigi gyűlések számarányai mögött. Összesen vagy 500-an jelentkeztek a sajátképeni tudós körökből; ezekhez járult aztán még 90 hölgytag. Ez 500 tag 19-féle államból, illetőleg vidékről, került ki. még pedig 134 magából *Helvétia*ból, 73 *Franciaország*ból, 68 *Angliából*, 23 *Oroszországból*, 22 *Ausztriából*, 21 *Amerikából*, 20 *Hollandiából*, 19 *Ázsiából* (Indiát is ideszámítva), 7 *Afrikából*, 7 *Belgiumból*, 6 *Svéd- és Norvégországból*, 4 *Magyarországból*, 4 *Dániából*, 2—2 (európai) *Törökországból* és *Rumániából*, 1—1 *Görögországból*, *Portugalliából* és *Malta* szigetéről.

Ezek közül vagy 450-en személyesen vettek részt a congressus munkálataiban és 11 kormányt, valamint 97 egyetemet. illetőleg egyéb tudományos testületet képviseltek.

A magyar közoktatási kormány, valamint a budapesti m.

*) Lásd a megelőző congressusról előterjesztett jelentést ez *Értesítő* III. köt. (632—659. lapján).

kir. tudományegyetem képviselőjében *Vámbéry Ármin* tisztt. és ig. társunk volt jelen; tudományos akademiánk *gróf Kuun Géza* tisztt. tagot és *e jelentés szerzőjét* küldötte ki e célra a maga kebeléből. Sajnálattunkra *gróf Kuun* a congressuson való megjelenésben akadályozva volt, és így ez alkalommal is reám hárul a feladat, hogy a congressus lefolyásáról és eredményeiről én tájékozzam a t. akadémiát.

I.

Genf városának és egyetemének kettős jogcíme volt rá, hogy az orientalistákat tudományos érintkezés céljából falai közé gyűjtse.

Az aránylag kis egyetemnek és a város tudós társadalmának dicsőséges múltja van a keleti tanulmányok terén is. A congressus elnöke megnyitó beszédében érdekes szemlét nyújtott azon nagy nevekről, melyek a genfi orientalizmus történetét ékesítik és ha más férfiú ül az elnöki székekben, e nevek során a legkitünőbb rangra bizonyára *Naville Eduard*-ot helyezi, korunk egyiptológusai között a leghíresebbek egyikét.

Ügyes és időszerű gondolata volt a genfi történelmi és archaeologiai társulat elnökének, *Favre Eduard*-nak, a congressus üdvözléseül a társulat nevében egy alkalmi iratot adni ki, *) mely bibliographiai kimutatás alakjában tanulságos módon mutatja elénk azon osztályrészt, melylyel e szorgalmas társulat az utolsó félszázad alatt a keleti ismeretek felvirágoztatásához hozzájárult. Különösen két név emelkedik ki e száraz lajstrom könyvcímeiből; az egyik a *Pictet Adolf*-é, ki azonkívül, hogy „a kelta philologia hajnalesillagának“ nevét érdemelte ki, munkáival a szanszkrit és indogermán összehasonlító nyelvtudományban korszakot jelez; a másik a *Soret Frédéric*-é, a ki dolgozataival és nagy gyűjteményével, a leggazdagabbal, a melyet magánember valaha összeszerzett, a muhammedán numismatika tudományának kifejlődését lehetővé tette.

S még legújabb időben is bizonyítékot nyújtott Genf városa azon buzgalomról, melylyel a keleti és ókori tanulmányok fontosságát gyakorlatilag is méltatja, midőn a fajjúmi papyrusokból is kivette a maga részét. E papyrusokról közzétett ismertetésemben szó volt róla, hogy Bécsen kívül egyéb helyekre is eljutottak a felfedezett papyrus-kincs egyes részei. Genf városa is egyik őrző helye lett az. ókor e nevezetes írott emlékei egy részének. A város hatósága nem sajnálta a megszerzésére

*) *Les études orientales à la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève* 1838—1894 (Genève 1894.)

szükséges anyagi áldozatot. E congressus alkalmával legelőször mutatta be *Nicole* tanár hazája e kincsét a tudományos nyilvánosságnak.

Midőn így Genf bátran hivatkozhatott tudományos múltra és jelenre, mely jogcímet nyújt neki arra, hogy egy időre az orientális tudomány művelőinek találkozóul szolgáljon, másrészt különös hivatást mutatott arra is, hogy ily gyülekezést szervezen, hogy természeti és társadalmi előnyeivel kedvessé és könnyűvé tegye a tudomány emberei számára a congressusok egyik céljának elérését, annak a mozzanatnak a művelését, melynek fontossága eddigelé épp az orientalisták körében nem eléggé talált méltatásra. Genf tán fordulópontot jelent e dologban.

Orientalistáink ily alkalommal túlságos hívei az üléstermeknek, a formális előadásoknak és az aprólékos discussióknak. Skandináviában szinte fellázadtak azon gondolatra, hogy az üléseknek dukáló idő egy részét a fjordokon és a Troihätta hatalmas vízesései mellett pazaroltatták el velük.

Azonnal rátérünk, hogy Genfben is hallgattunk s tartottunk is sok előadást a tudomány nagy és apró kérdéseiről, nagy érdekekkel figyelhattunk több rendbeli közleményre az utolsó congressus óta a tudományunk terén felmerült felfedezésekről és a tanulmányunk még csak eléje néző új anyagokról. Mindamellett a szervező bizottságnak volt annyi szeretete irányunkban, hogy a genfi fő hatalmas természetében az egész életükön át föliánsok fölött görnyedező orientalista népséget ne zárja el napszámra csupán csak az üléstermek mélyeibe.

Sőt teljes joggal, és a tudományos érintkezés előnyére, nagy súlyt helyezett a congressus szabadabb kollegiális hivatására. S e törekvésében a genfi társadalom eléggé alig elismerhető vendégszeretete nagyban elősegítette. Egymást érték a hivatalos és magános jellegű meghívások és fogadtatások a genfi nagy családok kastélyaiban a fő partjain; a hófedte ormoktól koszorúzott parkok lombos fásorai között, a tudósok sokkal czélszerűbben és, úgy hiszem, sokkal emelkedettebb hangulatban érintkezhetek más országokból idegyült kollegáikkal, és tán termékenyebb módon is közölheték egymással tudományos érdekeiket és eszméiket, mint ezt csupán csak az üléstermekben mindenféle formáságoztól korlátozott előadások és discussiók alatt tehetnék. Ez sok úgynevezett „congressistá“-nak régi tapasztalata, melynek igazságát szellemes elnökünk már szép megnyitó beszédében sem restelte jelezni: „Sokan — úgymond — tévesen azt hiszik, hogy az ily congressusnak az a célja, hogy nagy felfedezéseket mozdítson elő, vagy hogy az emberi ismeretek fejlesztése érdekében nagyfontosságú határozatokkal lépjen elő. Nem erre valók a congressusok. A congressus nem egyéb, mint látogatás, melyet a tudomány emberei egymásnak tesznek;

a tudósok társalgása egymás között. A közönséges életben két ember nem hiszi el, hogy egymást valóban ismeri, ha csak arra szorítkoznak vala, hogy egymással írást váltsanak, vagy hogy kölcsönösen elolvassák azokat, a miket az egyik meg a másik a sajtó útján közzétett. Épp úgy áll a dolog a tudomány terén is; pedig itt a személyes megismerkedés sokkal fontosabb, mintsem rendesen hinni szoktuk. Hány új szempont támadhat, mennyi okulást szerezhetni, mily sok előítéletet és balvéleményt lehet szétoszlatni egy pár percnyi társalgás alatt“!

II.

Mielőtt a sajtóképeni tudományos munkához hozzáfogtunk volna, az első nap ünnepélyes ülésében ékes megnyitó beszédek hallottunk *Frey*-től, a „Confédération Suisse“ elnökétől, s a genfi államtanács elnökétől, *E. Richard*-től — mindketten a congressus tiszteletbeli elnökei — valamint a működő elnöktől, *Naville* genfi egyetemi tanártól. A kiküldött képviselők közül is számosan, szokás szerint, üdvözlő beszédeket mondtak.

Kegyeletes kötelessége volt továbbá az egybegyűlt tudósoknak, megemlékezni a legutolsó sessió óta elhalálozott azon nagy orientalistákról, kiknek irodalmi és tanító munkája mély nyomot hagyott tanulmányaik történetében, kik új ösvényeket nyitottak az orientális tudomány egyes ágaiban vagy nagy anyagot szolgáltatottak a keleti emberiség szellemének történelmé számára. Ez alkalommal méltán szólhattak *nagy* nevekről.

A megnyitó ülésben *Sachau* berlini tanár az aethiopia philologia korszakos mesterének, *Dillmann Agost*-nak emlékeztét ünnepelte, midőn egyttal a család nevében első kész példányát nyújtotta át a nagy tudós utolsó munkájának, melyet még végig gondolhatott sajtó alá, de megjelenését meg nem érthette. A III. sectió kegyeletes szavakat szentelt *William Robertson-Smith*-nek, e sectio elnökének a IX. congressus alkalmával, kinek munkái új szempontokkal gazdagították a sémi régiség tanulmányát; sőt ennek újabb irányát voltaképen megalapították. Az árja nyelvészeknek *Whitney*-ről, a nagy amerikai szanszkritistáról kellett megemlékezniök, kinek neve mind a szanszkrit philológiában és irodalomtudományban, mind pedig az összehasonlító nyelvészet terén a legnagyobbak közé tartozott. S a congressus utolsó napján ért Genfbe, a nagy egyiptologusnak, *Brugsch Henrik*-nek halálhíre. Brugsch századunk e nagy tudományának megalapítói közé tartozott, ki a Champollion nagy felfedezésének hatása alatt már mint gimnáziumi tanuló egy tudományos munkával lépett elő az ifjú tudomány terén.

A tudományoknak is megvan a maguk hőskora, midőn

rendkívüli szellemi erők herkulesi munkákra vállalkozva, egymaguk oly széles alapját rakják le az ujonnan megállapított igazságoknak, hogy a következő nemzedék alig merítheti ki a sokoldalú ébresztést, mely *egy* ember ingeniumából árad a tudomány mezejére. Brugsch is még az egyiptológia hőskorában kezdte munkáját és e tudománynak alig van rejtett zuga, a melybe felfedezéseinek fáklyájával be ne világított volna. S senki sem volt nálánál inkább hivatva arra, hogy miután életét fontos felfedezései által tette emlékezetessé, melyek nagy speciális munkáit töltik be, aggkorában a teljes egyiptológia eredményeit egy rendszeres munkában foglalja össze, mely két kötetével fényesen bizonyítja minden olvasójának, hogy a múlt században még teljességgel ismeretlen egyiptomi ókor, a szerző kutatásai által, mily széles alapon nyílt meg az újkor tudománya számára. *)

A congressus záró ülésének napirendje előtt *Maspero*, a legnagyobb élő *francia* egyiptológus meghatottan jelenté be a legnagyobb *német* egyiptológus halálának hírét.

Egyáltalán a tudományos béke barátai nem csekély megelégedéssel tehetnek tanúságot arról, hogy azon egyenetlenség, mely egy ideig az orientalistákat majd csaknem két táborra osztotta volt, melynek egyikében a németek, a másikéban a francziák bírtak túlsúlylyal, a genfi congressuson teljesen véget ért. 1892-ben Londonban csak elenyésző csekély számmal láthattuk a francia orientalismus neves képviselőit. Genfben az orientalis tudomány minden egyes szakasza francia képviselőinek legjelesebbjei neveit mutatta nemcsak a tagok névsorában, hanem a személyesen megjelenők lajstromaiban is. Sőt az imént közölt statisztikai adatok tanúsága szerint magának Helvétianak kivételével épp Franciaország volt számra nézve a legerősebben képviselve (73 taggal.)

Weber, berlini szanszkritista, az orientalisták egyik vétéránja, egy pohárköszöntőjében joggal ünnepelhette a helyreállt békét, és a jelen összejövetelt valóságos „*Friedenskongress*“-nek jellemezhetette. Ez állapot mindenesetre még inkább fog megszilárdulni azon határozat által, melylyel a XI. nemzetközi congressus színhelyéül egyhangulag *Páris*t jelöltük ki.

*) *Die Aegyptologie. Ein Grundriss der ägyptischen Wissenschaft* 2. köt. Lipcse 1889—90. Számos népszerű czikke csak nemrég jelent meg összegyűjtve az Universal-Bibliothek során (3151—52 sz.) e czimen: *Aus dem Morgenlande. Altes und Neues.* (Bevezetésül a szerző életrajzával.)

III.

Már most hadd térjek át a congressus tudományos működésének szervezetére. A keretre, melyben a congressus társas tudományos munkája külsőleg mozogni fog, mindenkor határozó befolyással van az a mód, a mely szerint az egybegyűlt tudós csapat sectiókra oszlik. Ezeknek alakítása teljesen a minden egyes congressust függetlenül előkészítő helyi szervező bizottság hatáskörébe tartozik. Már más alkalommal elmondottam, hogy az egymátután következő congressusok eddigelé e tekintetben haladást mutatnak fel. A leideni-é az érdem, hogy a muhammedán tanulmányokat az általános sémi tudomány összességéből kikülönítette; az 1892. londoni-é, hogy az orientális tudományok körébe három új sectiót illesztett be: az anthropologiait, a geographiait, és azon sectiót, melyben Görögország keleti kapcsolataival foglalkoznak.

A genfiak bölcsen cselekedtek, midőn elődeik czélszerű intézkedéseit fentartották; azon megszorítással, hogy a keleti ethnologia (anthropologia) és geographiát egy sectióba vonták össze. Uj sectióval a congressus szervezete nem bővült.

Munkálataink *nyolcz* csoportban folytak le, még pedig:

I. *India*, I.-bis *Összehasonlító és árja nyelvészet*. II. *Sémi nyelvek*. III. *Muzulmán nyelvek*. IV. *Egyiptom és afrikai nyelvek*. V. *Szélső kelet*. VI. *Görögország keleti kapcsolatai*. VII. *Keleti geographia és ethnographia*.

A sectiók elnökségeiben hazánk kellő méltánylásra talált. A VII. sectió élére alig lehetett volna méltóbb elnököt állítani *Vámbéry Ármin*-nál; magam mint a III. sectió alelnöke működhettem együtt De Goejé-vel (Leiden) és Sachau-val (Berlin). Összesen 129 előadás volt napirenden, melyekből az I. sectiónak 23, az I. b-nek 10, a II.-nak 26, a III.-nak 19, a IV.-nek 12, az V.-nek 16, a VI.-nak 11, a VII.-nek 12 jutott.

Ily szétágazó gyülekezetek alkalmával az ember csak bajosan kísérhetné egyenlő figyelemmel az összes sectiók működését. A ki saját sectiójában és a vele közeli rokonságban állókban akarja kötelességét teljesíteni vagy tudásvágyát kielégíteni, nem igen sokat járhat egyéb sectiókra, melyek az övével gyakran ugyanazon időben ülnek össze. Ennélfogva jelentésem most is csak darabos képet nyújthat azon előadásokról és közleményekről, melyek a különféle sectiókban előfordultak. A congressus általános jelentőségére nézve azonban elegendő lesz, ha a legfontosabbokról szólok.

A legjelentékenyebb munkákról ez alkalommal — úgy látszik — az *egyiptomi* szakosztályban volt szó. A congressus elnökének személye és szaktudománya bár magában véve nem adja meg a

congressusok irányát, de mindenesetre nagy befolyással van arra, hogy a tudomány azon körét, mely az elnökbën ünnepli legkitünőbb képviselői egyikét, nagyobb buzgalommal műveljék.

E körülmény alkalmat nyújt, helyrehozni eddigi mulasztásomat, és a minek tán e jelentés bevezetésében volna természetes helye, hallgatóimat megismertetni a congressus elnökével, *Naville Eduard* genfi tanárral, illetőleg tudományos jelentőségével.

Naville már a hetvenes években is mélyen belenyúlt az egyiptológia fejlődésébe néhány nevezetes munkájával, melyek legnagyobb részt a régi egyiptomiak vallásos gondolkozására s életére úgymint vallásuk gyakorlatára vonatkoztak. Az edfu-i templom falairól kiadta és feldolgozta a Horus isten mythoszára vonatkozó szövegeket, ez isten utazásairól szóló époszszerű legendacyklust; a XIX. dynasztia pharáóinak síremlékeiről gyűjtögette össze a Napistenről szóló litániákat és még sok egyéb dolgot, melyekkel a régi egyiptomiak vallásának ismeretét gyarapította.

Az egyiptomi régiség kutatóinak legelső sorába azonban két munkája emelte őt. Az egyiket a porosz tudományos akadémia költségén végezte és német nyelven adta ki; a másikban az angol „*Egypt Exploration Fund*“ megbízásából végeztetett ásatásainak eredményeit adja elé angol nyelven. A Londonban 1874-ben tartott orientális congressus adott alkalmat az elsőre. Nem kisebb dologról volt szó, mint az egyiptomiak legrégebbi szent könyvének, az úgynevezett *Halottaskönyv* (Tottenbuch) szövegeinek kritikai rendbeszedéséről. A mit az ókori Egyiptom Halottaskönyvének szoktunk nevezni, szövegét tekintve, a képzelhető legzavarosabb dolgok közé tartozik. Halottaskönyv alatt értjük ugyanis összességét mindazon zsoltároknak, morális tanításoknak, vezekelő énekeknek, rituális és liturgikus szövegeknek, a melyeket részint a szertartást végező papok hangoztattak az egyiptomi ember temetése alkalmával, részint pedig magának a halottnak szájára adtak az Amenti-be való nagy utazásának különféle állomásainál. Ezekkel jelenik meg síri és sírontúli bírái előtt és hogy zavarba ne jöjjen elmondásukra nézve, a holttest mellé adták a szent szövegeket, a múmiát körülfogó pólyákra reáfestették, a koporsót teletelti földtek e szövegekkel, és nagy uraknál, kiknek bebalzsamozott tetemei a maig is sérületlenül fenmaradt kő-mauzoleumokban kényelmeskedhettek, a síremlék falaira is reávésték a szent szövegeket, melyeknek összessége 165 fejezetben tenné ki az egész könyvet. Tegyük hozzá: illusztrált könyvet, mert a szövegeket a halott síron túli sorsát ábrázoló képek, még pedig kánoni egyenlőséget mutató képek egészítik ki. A Halottaskönyv egyes darabjainak alkalmi felhasználásából eredő töredékeken kívül, az egész könyvből is fenmaradtak *teljes*

papyrusszövegek, melyekből egyes példányok különféle európai könyvtárakba is kerültek. A turini könyvtár példányából adta ki legelőször 1842-ben Lepsius Richárd e nevezetes könyv szövegét, mely kiadás évtizedeken át alapját és kiinduló pontját képezte mindazon tudomásnak, melyet a Halottaskönyv szövegéről és tartalmáról szerzett a tudomány, mindazon tanulmányoknak, melyek az egyiptomi vallás körül csoportosultak. Ámde midőn egyrészt a Halottaskönyvből fenmaradt teljes szövegeket, másrészt a temetkező helyekről összeszedett darabjait összehasonlítás tárgyává tették, csakhamar kiderült, hogy alig képzelhető régi szöveg, melynek különféle példányai úgy a külső berendezés mint a szöveg alakjára nézve egymástól nagyobb eltérést mutatnának fel. A fejezetek sorrendje különböző, sőt száma sem azonos. A turini példányban meglevő egyes fejezeteknek egyéb példányokban semmi nyoma. Ezenkívül a legnagyobb eltérések a tartalomban: egész serege a variánsoknak minden lépten-nyomon. Ennek a szövegnek kellett, hogy meglegyen a belső története, fejlődése, mely alatt a régi idők hagyománya folyton bővült s meg is változott. *) Az egyiptológiai tudomány legfontosabb teendőjévé vált azon feladat megoldása: a Halottaskönyv különféle szövegeinek alkatát történelmi fejlődése szerint kimutatni, kifejteni: mennyi része volt az egyiptomi történet egyes korszakainak, a vallásos gondolatok változásának és fejlődésének, e vallásos alapmunka tartalmának bővülésében, szövegének változásában. E szempontból a feladat nem csupa szövegkritikai, philológiai, hanem első sorban vallás- és művelődéstörténeti fontossággal bír. Mindazt, a mit e nagy feladat megoldásának előbbrevitelére nézve ez idő szerint megtenni lehetett, elvégezte *Naville* ama három nagy kötetben, melyeket 1886-ban az orientalisták bécsi congressusán bemutatott. **)

Még egy másik nagy tudományos cselekedete van *Naville*-nak, mely által neve a tudomány évlapjain meg van örökítve. Az Egypt Exploration Fund (örököse és utódja a Palestina felkutatását eszközöző azon társaságnak, melynek működéséről és eredményeiről a t. Akadémiának 1885-ben tettem jelentést) azzal bízta meg, hogy a bibliai Exodus helyrajzának felvilágosítása szempontjából Alsó-Egyiptomban ásatásokat eszközölgjön. E munkát *Naville* 1883-ban végezte a Deltában, és eredményeiről *The Store-city of Pithom and the route of the Exodus* című mun-

*) Lásd rövid jellemzését: *Le Page Renouf Lectures on the origin and growth of Religion as illustrated by the Religion of ancient Egypt.* (London (1880) 172—179 l.

**) *Das aegyptische Totenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie aus verschiedenen Urkunden zusammengestellt und herausgegeben*
. . . . Berlin 1886.

kájában számolt be. Műve különösen három szempontból bír nagy fontossággal: érdekli első sorban az egyiptológiát azon nagyszámú fontos feliratok miatt, a melyeket az expeditió napfényre hozott; érdekli továbbá az ókori földrajzot, azon topographiai eredményeknél fogva, melyeket felmutatott; érdekli végül, és e révén okozott oly nagy feltűnést különösen Angliában, a bibliai tudományt, azon világosság miatt, mely a Naville ásatásainak eredményeiből a Mózes II. könyvében foglalt elbeszélésekre hárul. A bibliai Góshen ókori topographiáját tisztára hozta és a legfontosabb helynevek ókori azonosait a felfedezett feliratokból kimutatta. A mai Tell el-Maschúta helyén kiásott feliratokból kiderült, hogy e helyet az ókorban *Pi-Tum*-nak hitták (bibliai Pithôm). Sőt még azon magtáraknak maradványai is előkerültek, a melyeket, a bibliai elbeszélés szerint, a robotoló hébereknek készíteniök kellett.

Egy szóval az ásatások alkalmával napfényre hozott feliratok és egyéb emlékek alapján meglepő módon világosította fel N. az ókori földrajz és történet egy fontos fejezetét. Naville kutatásai e felfedezésekkel nincsenek befejezve. Az angol társulat megbízásából tovább is folytatódnak kutatásai. Naville, ki a congressus egyiptológiai sectiójának munkálataiban is élénk részt vett, ez alkalommal mutatta be a De'ir el-Bahari körül eszközölt helyszíni bűvárlatait

Az elnök személye nem legutolsó sorban lehetett indító ok arra nézve, hogy a congressus tagjai között a korszak legkitünőbb egyiptológusait láthattuk, *Maspero*-t, az egyiptomi régiség-tudomány legnagyobb képviselőjét Franciaországból, *Le Page Renouf*-ot az angolok közül, *Morgan*-t azon szerencsés halandók sorából, kik a pháraók országának régiségeit évek hosszú során át állandóan magán a helyszínén tanulmányozhatják és kiknek hivatalos minőségükben módjuk van rá, hogy a lehető legkorlátlanabb módon felszántsák Egyiptom talaját és a legrégebb őskor emlékeit napfényre hozván kulturánk történetének kezdeteit mind hátrább tolják és positiv alapra fektessék ismereteinket oly korszakokra nézve, melyeket még rövid idővel ezelőtt prae-historicus homály borított. Morgan a pyramisok tözsomszédságában felállított gize-i (azelőtt búláki) múzeum (antikát-kháné-nak nevezik a benszülőttek) igazgató őre, e minőségben Mariette, Maspero és Grébaut utódja, e fontos régiség-tudomány legszerencsésebb gyarapítója.

Az ő előadásai és közleményei a legérdekesebbek közé tartoztak, a melyeket a genfi congressus élénk tárt. Érdekesen ismertette azon tevékenységet, melyet a legutóbbi időben Egyiptomban a régiség-tudomány ügyében kifejtettek, melyet csak a folyó évben az ő felfedezései oly meglepő módon gazdagítottak.

Morgan, ki 1892-ben vette át gizei hivatalát, az eddiginél bővebb alapon szervezte a régiségtudomány szolgálatát magában Egyiptomban; a vezérlő szempontokat a kairói Institut kiadványai között kiadott jelentésében foglalta össze. *) Valóságos felfedező szerencse kíséri azon erélyességet, melyet mint tudományos administrator érvényesít.

A legújabb időben eszközölt ásatai első sorban az ókori műtörténetnek szolgáltatnak meglepő adatokat. Dahsúr-ban ugyanis sikerült néki a XII. dynasztiaiból (3064—2851 Kr. e.) való egy királyi sírt megnyitnia, telve a Kr. e. harmadik évezred egyiptomi ötvösművészetének remekeivel; drágakövekkel kirakott arany mellvértekkel, az émail cloisonné legrégebb példányaival, melyek ezen mesterség kezdeteire érdekesnél-érdekesebb fényt derítenek és azon magas fokról tanuskodnak, melyet az ékszeripar és az ötvösművészet ezelőtt ötezer évvel Egyiptomban elértek volt. E kincseknek, melyek most a Morgan igazgatása alatt álló egyiptomi múzeumban vannak elhelyezve, felfedezése által a műipar virágzásának kezdetei a legrégebb őskorba nyúlnak vissza. A művészet történetének e korszakáról eddigelé senkinek fogalma nem volt.

Még nevezetesebbek Morgan későbbi felfedezései Al-Szijút nekropolisában. Itt ásatai között egy Emszáh nevű feudális fejedelem (körülbelül 3200 Kr. e.) sírjára bukkant. Sehol a világon nagyobb bőséggel mint a régi Egyiptomban nem gyakorolták azt a sok népnél elterjedt szokást, hogy a halottnak sírkamarájába mindenféle használati tárgyat helyeztek el, azzal a czéllal, hogy az ember halála után ne szűkölködjék azon dolgokban, melyekre az élőknek szüksége volt. Sehol az élet síron túli folytatódásának hite nem talált oly határozott kifejezésre a nép szokásaiban, mint épen a régi Egyiptomban. S nevezetes, hogy ez őskori szokások még a mai keresztyén és muhammedán Egyiptomban sem pusztultak el. Egy erről szóló cikkemben volt alkalmam többek közt reá mutatni, hogy például egy Nukhejla nevű egyiptomi helységben, az Abú Tids kerületben, a Nilus balpartján, mai napig az a szokás, hogy előkelőbb halottak sírjába egy vizeskancsót, egy teljes kávékészletet, jó mennyiségű dohányt, egy borostyáncsutoráju csibukot, és mindenféle finom ruhadarabot tesznek. **) Ugyanezen szempontból került a XII dynasztia királyi sírkamaráiba a fent említett ékszerkincs, melyet Morgan fel-

*) *Compte rendu des travaux archéologiques effectués par le service des antiquités de l'Égypte pendant les années 1892—93 par M. de Morgan.* (Bulletin de l'Institut égyptien 1893 évf. 387—418. lapain.)

**) *Revue de l'Histoire des religions* XIII. köt. (1891) 263. lap.

fedezett. A szijúti sírkamara meg azt a nevezetes tényt mutatja, hogy Emszáh mellé, hadvezér létére, mindenféle katonabábút temettek, még pedig lándzsástól. A fából készült katonaalakok 38 cm. magasságúak; a lándzsák szakasztott olyanok, mint a milyeneket a mai szudániak használnak. A katonák nem mind egyformák. Az egyes csapatok különféle származását e bábuk különféle testszíne jelezi. Van közöttük 40 fekete katona; ezek nem lándzsával, hanem íjakkal vannak ellátva, kezükben egy csomó silexhegyű nyíl. A történelem számára e felfedezésből azon tanulság következik, hogy már az időszámításnak előtti IV. évezredben néger segédcapatok szolgáltak az egyiptomi hadseregben, és hogy ezek segítségével terjesztették ki az egyiptomi pharáók a VI—XII. dynasztia idejében hódításaikat a felső Nilus vidékén túl a legsetétebb Afrika határáig. Minthogy a régi dynasztiákból reánk maradt írott és festett emlékekben csak nagy ritkán találkozunk a katonaság képes bemutatásával, Morgan legújabb felfedezései az egyiptomi régiség ismeretének e részét a legpontosabb adatokkal egészítik ki.

Az egyiptomi műtörténet egy érdekes fejezetét tárgyalta *Olivier-Beauregard* előadása „az egyiptomiak karikatúráiról“, tulajdonképen mutatvány a szerzőnek egyidejűleg megjelent könyvéből, melyben számos képek és hasonmások kíséretében ki van mutatva, hogy a régi egyiptomiak emlékein *) mily módon jutottak kifejezésre a tréfás és gúnyos czélzatok.

Egyéb értekezések az egyiptomi ókor későbbi korszakaira vonatkoztak. *Schiaparelli* a déli Egyiptom és Nubia régi földrajzát felvilágosító hieroglyph emlékeket mutatott be, melyek a történeti földrajzra mindenesetre a legnagyobb fontossággal bírnak. Hosszúra terjedt felolvasása azonban csak alig rövid pár percnyi időt engedett *Krall* bécsi tudósnek, hogy az ottani papyrusok közül napfényre hozott egy újabb felfedezéssel bővebben ismertethessen meg bennünket. *Krall* ugyanis a bécsi demotikus papyrusok között a Kr. e. VIII. századból származó eddig teljesen ismeretlen históriai regényt ismert fel; az egyiptomi irodalom e fájának ismeretét tehát egy újabb fontos adattal gazdagította, annál fontosabbal a régiségtudományra nézve is, a mennyiben a demotikus regény egy fejedelem temetéséről szól és alkalmat nyújt arra, hogy általa mindenféle temetési szokással megismerkedjünk.

A congressus egyiptologikus előszeretete különösen még egy általános kijelentésben is nyilvánult, a melylyel a régi Egyiptomban

*) *La Caricature égyptienne, historique, politique et morale.*
Páris 1894.

egy veszélyben forgó nevezetes emlékesoportja érdekében, úgy látszik, inkább a *nagy közönséghez* mint a *tudós körökhöz* fordult.

Már hónapok óta járja be a világot az a hír, hogy egy angol társaság egy tervvel állt elő azon czéllal, hogy Egyiptom termékeny talaja felszabadíttassék a függő viszonytól, melyben a Nilus áradásaival áll. Azt akarják elérni, hogy e talaj termékenysége mesterséges öntözés által oly időkre nézve is biztosíttassék, a mikor az áradó Nilus vízállása kedvezőtlen és hogy az áradás idején kívül is lehetséges legyen a Nilus vizét a termőföldre eresztetni. A terv, sikerülése esetére, mindenesetre kiszámíthatatlan jelentőséggel birna nemcsak Egyiptom gazdasági helyzetére, hanem a földművelő néposztály kulturális viszonyaira nézve is. E terv végrehajtására az első vizesés táján egy nagy vízmedenczét kellene építeni, innen mérföldek távolságára a talaját csatornázni, gátakat állítani stb. Többféle pontot jelöltek ki e munkák eszközésére, a hol most mindenfelé a régi Egyiptom sérületlenül fennmaradt emlékeit csodálják. De az angol társaság emberei nem archaeologiai, hanem mérnöki és gazdasági szempontból készítették munkálatukat. A mérnökök legkedvezőbbnek és legcélszerűbbnek egy oly tervezetet találnak, melynek végrehajtása Felső-Egyiptom legbecsesebb régiségeit elpusztítaná a föld színéről. Keresztül kasul csatornákat vezetnének át oly emlékeken, sőt kiméletlenül víz alá helyeznének oly műveket, melyek évezredek rombolásainak daczoltak és melyeket a barbár népek megkíméltek. Leginkább fenyegeti a pusztulás Philae szigetét és a rajta fennmaradt emlékeket, Isis templomát és előcsarnokának hosszú oszlopsorát, az ókori művészet e joggal bámult remekeit, az ennél még régibb bigge-i templomot, a környező sziklákon fennmaradt feliratokat, melyek a XI. és XII. dinasztikiák idejéből erednek és még számos felső-egyiptomi és núbiai műemléket, Egyiptom régi történetének pótolhatatlan tanúit.

E hír hallatára megrendült az egyiptomi régiség európai barátainak közérzúlete. A nyilvánosság előtt erélyes tiltakozásokban hívták fel a közvéleményt a tervezett vandalismus ellen, sőt kijelölték az utakat, módokat, melyek által a remélt nemzetgazdasági javítás az emlékek kimélése mellett is elérhető volna; az igaz, hogy sok millió fontnyi költségszaporodás árán. Németországban *Ebers György* tett közzé egy felhívást, melyet száz számra a legelkelőbb nevek irtak alá. Sőt még Angolországban is *) a művelt körökben mozgalom támadt az emlékpusztító mérnöki kísérlet elhárítására.

*) Az egész ügy részletes előadása legjobban található egy nemrég megjelent angol tanulmányban: *Reservoirs in the Valley of the*

Mindezen tiltakozásoknak egyelőre az az eredménye, hogy a terv végrehajtását további intézkedésig elhalasztották. De végleges döntéssel még nincsen biztosítva Philae szigete régi emlékeinek fennmaradása. Ezt az angol kormányának, mint a Nilus-völgy tényleges hatalmának közbelépésétől várják.

Remélhető, hogy a philaei emlékek ügyében nem csekély súlylyal fog bírni a *genfi congressus* azon egyhangú ünnepélyes határozata is, melyet a megnyitó ülésen Benédite francia egyptologus terjesztett elő és melyet bizottsági tárgyalás alapján a záró ülésben változatlanul elfogadtak. Talán ennyi erővel nyilatkozat és tiltakozás után végre mégis sikerülni fog, az anyagi érdekek és a tudomány és művészet érdekei között támadt összeütközésben az utóbbiak számára kivívni a győzelmet.

IV.

A vitázó furor ez alkalommal is leginkább a congressus legnépesebb sectióját szállta meg, a II-ikat, mely a különféle sémi nyelvekkel foglalkozó tudósokat egyesíté egy kalap alá. Itt az előző congressusokon is mindig duzzadó életerő nyilvánult, itt estek a legérdekesebb összekocczanások. Nem is csoda. Itt tárgyalják az *ékiratokat*, a keleti philologia valóságos gyujtó anyagát. Jelen volt *Halévy*, az akkád nyelv és nép nagy tagadója; jelen volt bösz ellenfele *Oppert* és az ifjú nemzedék mindkét táborból. Ez háborút jelent. A genfi alkalomból a különféle gyűlékony anyagok egygyel megszorodtak: a *hetlita* feliratok kérdésével. Ezen rejtelmes feliratok, melyek húsz év óta eredmény nélkül fárasztják a találékony élelműséget, legújabb időben ismét egy fiatal assyriologus tanulmányának tárgyát képezték, *Jensen* marburgi tanárét, ki „*Grundlagen für eine Entzifferung der (hatischen oder) cilicischen (?) Inschriften*“ című tanulmányában, melynek első része közvetlenül a congressus küszöbén látott napvilágot,*) az eddigi kísérletek kritikáján kívül beható összehasonlítás alapján egynehány positiv eredményt törekedett felmutatni a rejtelmes feliratok tartalmára nézve, a nélkül azonban, hogy a feliratok nyelvének kérdését lényeges lépésekkel előbbre vinné. Már a betűszerint közlött czím-felirat záró- és kérdőjelei is elárulják az alapkérdésekben felforgó kétségeket. Jensen után inkább tudjuk, mi a hamis az

Nile (With a map); prepared for the Committee of the Society for the preservation of the monuments of ancient Egypt. (London, Kenny and Co. 1894.)

*) *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft* XI.VIII. (1894.) kötet, 235–352. lapjain.

elődök kísérletében: a bizonyosságok azonban csak vajmi csekély mértékben gyarapodtak. E kevés új eredménynek is neki iramodott *Halévy*, ki egy külön munkában *) a hettita feliratok alapkérdésében, tudniillik a feliratokat alkotó nép vagy népek hovátartozására nézve, egészen más álláspontot foglal el, mint a melyet Jensen már munkája címében is jelezett. A meglehetősen éles vitának a hallgatók szempontjából alig volt más eredménye, mint az, hogy biz' még ezentúl is jó lesz tartózkodó skepticismussal kísérni a magyarázatot kísérletezők egymás között homlokegyenest eltérő fejtegetéseit és továbbra is csak elvárni a hettita írás Champollionját és Grotefendjét, ki egy világos eszmével oszlatná el az uralkodó homályosságot.

A mi azonban a genfi II. sectionak különös jelleget kölcsönözött, az a *bibliai kérdések* túlnyomó szereplése volt. Sok theologus is eljött Calvin városába és nem csoda, hogy a biblia, már mint a semiticus Kelet egyik legfontosabb terméke, nagyobb arányban fordult meg a második sectio termében, mint a megelőző congressusok bármelyikén. Az újabb kritika hívei nagy számmal voltak jelen, a sectio elnöke (Kautzsch hallei tanár) is ezek sorából volt; maga Wellhausen is, az újabb kritika egyik megalapítója, a sectio tagjai közé tartozott, bár a vitákban nem vett részt. Csekély reménye lehetett ennél fogva az újabb iskola ellenfeleinek arra, hogy némi eredménnyel bolygathatnák azon megdönthetlen igazságokat, melyeket a tudomány e téren biztos módszerrel felmutatott.

Apró kérdésen kezdődött a dülő csaták sorozata; az Énekek Éneke szerkezetének kérdésén. Egységes dramatikus munka-e a Kánon e könyve? vagy pedig — mint *Herder* óta mindinkább tágasabb körökben állítják — egyes énekekből későbbi időben összealkotott és megtoldott gyűjtemény? Az előbbi, most már elavult nézetet különösen *Bruston* montaubani tudós védte, az utóbbit *Budde* strassburgi tanár, ki e thésist legujabban egy népszerű értekezésben **) is ügyesen kifejtette. Később magasabb és bonyolódottabb dolgokra került a sor (a pentateuch kérdése). Különösen *Bruston* és *Halévy* törekedtek egyes kérdésekre nézve részt löni az újabb iskola elméletébe és apró ellenvetésekkel megerősíteni a régibb iskola felfogását. De nem hiszem, hogy a nem minden heveség nélkül lefolyt vitákból biztatást meríthettek saját nézeteik tarthatóságára nézve.

Általános nyelvészeti kérdések is szóba kerültek; az ezekre

*) *Introduction au déchiffrement des inscriptions pseudo-hittites ou anatoliennes* (Páris 1893.)

**) *Was ist das Hohelied?* (Preussische Jahrbücher 1894. évf. 92—117. lapjain.)

vonatkozó munkák között különösen kiemelendő Müller Dávid Henrik bécsi professor előadása az assyriai nyelv állásáról a semitismus körében, mely előadáshoz igen termékeny discussio fűződött. A tudós előadó azon thésist bizonyította, hogy az assyriai nyelvet grammatikai és szótári sajátosságainál fogva az aramaeus nyelvek családjába kell sorolni.

Glaser Eduard, a merész Arábia-utazó nevével is találkozunk. E tudós csak nemrég tért vissza negyedik délarábiai kutató utazásáról, *) ez alkalommal is jól megrakva ritka kéziratokkal és újonnan felfedezett sábai feliratokkal; ez utóbbiakból körülbelül 800-at sikerült összeszereznie. Általános jelentőségükről mint a történelem új forrásairól Hommel, müncheni tanár tett jelentést a congressusnak. **) Felemlítésre méltó azon mód, melyel Glaser ez alkalommal a feliratok jó részének pacsolatait megszerezte, oly mód, mely ezentúl bizonyára gyakran fog utánzásra találni. Midőn ő ugyanis Délarábiában utazott, a tartomány nagy részében nyugtalanság és belső zavarok nehezíték meg, az idegen számára sokrészt egyáltalán lehetetlenné tették az ország belsejében való előrenyomulást. Hogy tehát a feliratok hasonmásaira mégis szert tegyen, Glaser egy sereg benszülött beduint a pacsolatok eiőállítására jól betanított, ellátta őket a szükséges számmal, itatós papírral és kefével és így neki eresztette őket a feliratos emlékeknek. Várakozásában, mint a magával hozott erdmény mutatja, nem csalatkozott.

A sémi nyelvek sectiójában ez alkalommal is találkoztunk Agnes Smith Lewis-sel és testvérével Margaret Dunlop Gibsonnal, e két tudós cambridgei hölgygyel, kiknek tanulmányairól már az 1892-iki congressusról szóló jelentésben volt alkalom megemlékezni. Akkor Sz. Pál leveleinek a szinaji klastromban felfedezett legrégibb arab fordítását mutatták be a tudós hölgyek. Azóta ismét ott jártak az ókor szent hegye táján és az ottani rendezetlen könyvtárban újabb kutatásokat eszközöltek. A klastrom lakói, kik maguk nem igen bírnak képességgel arra, hogy kincseik értékét és jelentőségét felismerjék, most nagyobb szabadsággal engedik oda a Nyugat tudósait, mint abban az időben, midőn Tischendorf Konstantin az Új Testamentom legrégibb görög szövege, az 1862-ben kiadott Codex Sinaiticus felfedezésével lepte meg a tudós világot. A két tudós angol nő az új testamentomi fordítás felfedezése óta serényen folytatja tanulmá-

*) V. ö. *Budapesti Szemle*. LXVI. köt. (1891) 82. és kk. lapjait.

**) Maga Glaser is *«Mittheilung Nr. I. der Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen»* cizmű füzethen. Negyedik utazását leginkább e társulat segélyével tehette meg.

nyait a szinaji klostrom évezredes pergamenjei között és azóta, hogy velük Londonban legelőször léptek elő, kutatásaikról egy négy kötetes munkát tettek közzé, *) melynek tartalma úgy a keleti nyelvészetre, mint a régi egyháztörténetre nézve is nagy fontossággal bír. A genfi congressus elé egy újabb felfedezést terjesztettek, t. i. a palaesztinai szyr nyelven szerkesztett két lectionariumot. A nyelvészt az újonnan felfedezett szövegek különösen mint a szyr nyelv nyugoti dialectusának emléke érdekelik, annál is inkább, minthogy e dialectus tanulmányozása még mindig folyamatban van és alapos ismerete szempontjából mind nyelvtani, mind pedig szótári tekintetben minden újabb szövegadalék nagy becsesl bír. Az angol hölgyektől megkerített és ez alkalommal legelőször ismertetett egyházi szövegeket a sémi nyelvészek most joggal üdvözlik anyaguk becses meggazdagításaként azon palaesztinai szyr szövegek mellett, melyek csak a legújabb időben váltak hozzáférhetővé *Lagarde* (Evangelium Hierosolymitanum) és *Gwilliam* által (Oxford, Clarendon Press 1893) és azon szótári kísérlet mellett, melyben *Schwally* (*Idioticon des christlich palästinischen Aramäisch*, Giessen 1893.) e nyelvjárás szokincseit feldolgozta. **)

A két hölgy a buzgalmuknak köszönhető tudományos anyagokat a lehető leghitelesebb alakban terjeszti a tudós világ elé. Ugyanis nem elégesznek meg a felfedezett szövegek pusztá másolásával és magyarázásával, hanem úgyszólván magát az eredeti szöveget adják azok elé, kiknek kedve volna a hölgyek magyarázatát és a szövegből vont következtetéseiket szigorúan ellenőrizni, vagy talán önálló kutatások által kiszélesíteni. Úgyesen készített photographiai hasonmásokat köröztek a sectió nagy hallgatósága között azon kézirati anyagokról, melyeket a szinaji klostrom könyvtárában a végpusztulástól megmentettek.

V.

A VI. kongressusban (Leyden, 1883.) legelőször érvényesítették azon újítást, hogy a muhamedanismust és irodalmát az általános sémi kapcsolatból kiszakítva, külön sectio tárgyává tették. Nem óhajtom e jelentésem alkalmával ismételve előadni azon szempontokat, melyek e kikülönítést czélszerűnek tüntették fel; 1892-iki jelentésemben bővebbet szóltam róluk. A genfi gyülekezet szervezői a czélszerű intézkedést fentartották, és így a muzulmán kultura kutatói, távol a semitisták háborús világá-

*) *Studia Sinaitica*. London, 1894. E munkát a Nyelvtudományi Közleményekben külön szándékozom ismertetni.

**) V. ö. Z. D. M. Ges. 1894, 361 és kk. lapokon.

tól, békés hangulattal hallgathatták egymástól újabb tudományos tapasztalataikat és tanulmányaikat.

Horn a vatikán perzsa kéziratairól adott hírt, *Grünert* prágai professor, e részben Hommel jelentését kiegészítve (l. fönt a 697. lapon.) azon arab kéziratgyűjteményt ismertette, melyet Glaser Ede legújabb jemeni útjáról hozott magával; *Cardahi*, a római propaganda tanára, a Libanon maronitáiról és irodalmukról értekezett (bár nem muhamedán tárgy úgy került ide, hogy a szerző arab anyanyelvén olvasta fel). *Seybold* a spanyol arab-ság nyelvéről tájékozott, *Margoliouth* oxfordi professor Ibn al-Athir arab stílista eddig ismeretlen levélgűjteményéről, mint a hasonló történet fontos forrásáról tartott előadást, *Dworak*, a prágai cseh egyetem tanára, Abú Firász arab költő életéről és költeményeiről szóló új munkáját mutatta be. Itt mutatták be *Száz-Coburg-Gothai Fülöp herceg* egy újabb numismatikai tanulmányát is saját gyűjteménye két ritka keleti éremdarabjáról.

Hajlamaim engem is leginkább e sectio felé utaltak. Előadást is tartottam egyik ülésén. Tárnya: *Észrevételek az arab költészet őstörténetéről*. Egy sajtó alá készülő munkám némely eredményeit óhajtottam vele szaktársaim előleges bírálata elé bocsátani. Az arab költészet legrégebbi irodalmi emlékei a Kr. u. VI—VII. századból valók, kevéssel azelőtt, hogy az iszlám a régi arab gondolkodás helyébe egy új világnézetet helyezett. A pogány kor emlékei tehát csakis az iszlámot megelőző századra terjednek és a mint akadémiánk körében közzétett egy tanulmányomban *) részletesen kimutattam, az iszlám befolyása alatt mindenféle módosításnak alávetett, kevéssé hiteles alakban maradtak reánk. Tanulmányom célja volt: kimutatni, hogy milyen lehetett a távolabbi óskorban a pogány arabok poésise. Mindenféle szét-szórt adatokból, melyeket a lehetőség szerint összegyűjteni és kritikailag megrostálva fölhasználni törekedtem, az arab költészet legrégebbi kezdeteinek képét alkottam össze, meglehetősen hiányosat, és darabosat, semmi esetre sem tökéletesebbet és kerekébbet, mint a melyet nagy nehezen egybegyűjthető forrásaim lehetővé tettek. Eredményeim azonban némi fontosságot nyernek az által is, hogy általuk az arab költészet óskora egyéb sémi népek költészetének kapcsolatába került és némiképen áthidalják azon hézagot, mely az arab ókort az oly relative modern időtől, mint a milyen az iszlámot megelőző század, elválasztja.

Ezen III. sectio tagjai voltak ezúttal is azon keleti kollégák, kik mint az egyiptomi kormány küldöttei jelentek meg közöttünk. Négyen voltak; hárman előadást is tartottak, ezúttal

*) *A pogány arabok költészetének hagyománya*. Budapest. 1893.)

francia nyelven. Régebben az arab nyelvet szokták ily alkalommal használni, mi által kevésbé volt kirívó azon alantas tudományos színvonal, mely afrikai kollégáink munkáit jellemzi. Most midőn francia nyelven szólaltak meg, valóságos nyűgét alkoták a sectionnak, melynek sok idejét mindenféle éretlenségek előadására foglalták le. Aztán az egyszer nem is az ottani tudományosság javából kerültek ki az egyiptomi delegátusok. Mások tiszteletre méltó sejkheket és a keleti tudományosság magasabb köréhez tartozó férfiakat rendeltek ki e célra, kiknek megjelenéséből mindenféle haszon és tanulság hárult a nyugati orientalistákra. Valóságos kincses bánya volt számunkra Mohammed Rásid sejk, az Azhar mecset tanára, ki 1892-ben Londonban volt társunk és sok felvilágosítást meríthettünk Abdallah Pasa Fikri és Hamza Fathallah sejk tudományából, kik Stockholmban képviselték az egyiptomi tudós köröket. Most mindenféle vörössipkás fiatal gavallér akart bennünket jól tartani az európai tudományban rég meghaladott tudakosságunkkal. Az egyik egy tuczat fölösleges naiv argumentummal fedezgette fel előttünk hamisságát azon okmányoknak, melyeket a szinaji klastromban és egyéb helyeken mint Muhammed korából eredő, a próféta adományozott kiváltság-leveleket mutatnak fel („*enfoncer des portes ouvertes*“ — mint az előadáson jelen volt Barbier de Meynard helyesen megjegyzé); egy másik az iszlámelőtti arab-ság házassági és családi jogáról adott elének mindenféle, Európában rég agyonemésztett tudományt és nem győzte bámulni azon kijelentésünket, hogy a gyaurok szorgalma ezeknél sokkal különb tudományt bírt összegyűjteni az arabok irodalmából. Ha, a mit azonban kétségbe vonok, ez urak hírül viszik küldöiknek azon őszinte megjegyzéseket, a melyekkel európai kollégáik az ő előadásaikat nyilvánosan kísérték. bizvást hiszem, hogy az egyiptomi kormány a következő congressusokon különb fajtájú, arravalóbb férfiakkal képviselteti a Kelet tudományosságát. S erre — mint az előbbi congressusokon megjelent sejkhek mutatták — mindenesetre módja is van. Mert tagadhatatlan tény, hogy az Azhar társadalmából ily célra sokkal derekasabb anyag kerül ki, mint a hivatalos irodák nevetségesen európaiaskodó fiatal efendijeik köréből.

A III. sectionnak is volt általánosabb érdekű ügye. Már 1892-ben szóba került annak fontossága, hogy a muhammedán ismereteket, különös tekintettel a reáliákra, a tudomány mai állása szerint egy encyclopédiában foglaljuk össze, „*traitant de l'histoire, de la géographie, de la religion et des arts des pays musulmans*“. Oly munkára gondoltak, mely a kétszáz évvel ezelőtt először megjelent és a múlt századból való javított kiadásai szerint is már teljesen elavult s már alig használható. *D'Herbelot-féle Bibliothèque orientale* (német fordítása is meg-

jelent *) helyébe lépjen és a muhammedán Keletre vonatkozó történelmi és reális tudnivalókra nézve ugyanazon szükségnek szolgáljon, a melynek p. o. a classika philologia terén a Pauly-féle Real-Encyclopädie felel meg. Bizottságot is kiküldtek e fontosnak elismert ügy előkészítésére; e bizottság élére Robertson Smith cambridgei tanárt állították, ki azonban, mint e jelentésben már említve volt, hosszas betegeskedés után meghalt. E szomorú körülményen akadt fenn az *Encyclopädia* előkészítésének ügye. A dolog Genfben ismét szóba került és ugyanazon szempontokból, melyek a londoni tanácskozásban érvényesültek, kivánatosnak ismerték el, hogy a tervezett munka valóvá váljék.

Kitűtetésnek kell tekintenem, hogy congressusi kollégáim bizalma az elhalálozott Robertson Smith tanár helyébe most engem állított az ügy élére „de prendre cette affaire en main — így szól a határozat — et de l’organiser“.

VI.

Az *ind philologia* sectiójában (I) korunk legjelesebb szanszkritistái a vedai, a buddhista és a dsáina vallásra és ezek irodalmára tartozó számos felfedezést és a tanulmányok előbbrevitelére szolgáló újabb kézirati anyagot ismertettek. Ezeknek behatóbb méltatására könnyen sejthető okokból nem igen vállalkozhatnám. Csak röviden óhajtanám jelezni *Senart* párisi professor közlését a Pendsáb-ban legujabban felfedezett feliratokról. E feliratok, melyeknek hasonmásait az előadó bemutatta, egy eddigelé teljesen ismeretlen írást foglalnak magukban, és így a jövő kutatásoknak ismét új magvát rejtik.

Felmerültek azonban e körben oly tanulmányok is, melyek a szoros értelemben vett szakférfiak körén túl is általánosabb szempontokból kelhetnek érdekelt. *Angelo de Gubernatis* azon befolyást tanulmányozta, melyet véleménye szerint az ind hagyományok Dante Infernójára, különösen Lucifer alakjára, valamint a pisai Campo Santo freszkóiban nyilvánuló képzetekre gyakoroltak.

Nemcsak a vedai, hanem az általános vallástörténeti tanulmányokra is nagy eredménynyel jár azon értekezési,

*) *Bibliothèque orientale ou dictionnaire universel contenant tout ce qui regarde la connoissance des peuples de l’Orient* par Barth. d’Herbelot 1. kiad. Páris, 1697. 2. kiad. Maestricht. 1776. 3. kiad. u. o. 1780. Schultens és Videlou javításaival és toldásaival. Hága, 1777—1779. (4. köt.) Páris, 1781—83. (6. köt.) — Németül: *Orientalische Bibliothek oder Universalwörterbuch, welches alles enthält was zur Kenntniss des Orients nothwendig ist.* Halle 1789—90. (4. kötet).

melyet *Oldenburg* terjesztett elő, a kitünő vedista, kit a művelt közönség a Buddháról és vallásáról írt szép munkájáról ismer. A Vedák vallásának fejlődésére vonatkoztak fejtegetései. Korunkban, midőn a Vedák keletkezésének ideje oly mélyreható vitákra ad okot, és ezen emlék, melyet soká az indogermán faj szellemi élete legsőbb nyilatkozásának tartottak, a történelmi kritika vállatására mindinkább a hindu korszak közelébe kerül, időszerű volt, hogy az e gyűjteményben mai szerkezete szerint egymás mellett helyet foglaló rétegeket azon belső különféleség szempontjából vegyék vizsgálat alá, mely bennük külön-külön nyilvánul. E rétegek összehasonlító megfigyelése *Oldenburgot* azon eredményre vitte, hogy a Veda vallását nem lehet egyöntetű egésznek tekinteni. Őt vallástörténeti korszak emlékeit látja az együvé szerkesztett énekekben: ott találja a mythikus elemeket, ott a népszerű vallás nyilatkozásait, továbbá az indo-európai, az indo-iráni és végül a tisztán ind elemeket.

Hazai szempontból jól esett e sectio körében azon dicséretet hallani, melylyel Indiában működő hazánkfia, *Stein Aurél* (a lahorei Oriental College Principalja) érdemeiről megelékeztek. Erre különös alkamat nyújtott *von Schröder* dorpati szanszkritista előadása, melyben a tőle kiadásra előkészített *Káthaka* című ind gyűjteményről, ennek kéziratairól, grammatikai és szótári sajátosságairól értekezett. E kiadás létesülését főképen Stein tette lehetővé az által, hogy a munka régi kéziratát Indiában felfedezte és fontosságát felismerte. Ezért a sectio neki nagy hálaival is adózott. Ugyancsak Steinnak legújabb munkáját *Bühler* bécsi tanár mutatta be; ugyanis egy vaskos kötetet e cím alatt: „*Catalogue of the Sanskrit Manuscripts of His Highness the Maharaja of Kashmir and Jammu deposited at the Raghunatha Temple, Jammu*; prepared by M. A. Stein. 1894.“ A Raghunatha-templom könyvtárában 4500 kéziratot őriznek a szanszkrit irodalom legkülönbözőbb szakjaiból; legnagyobb részüket *Ranbir Szingh* maharadsa Kasmirban, Benareszben és egyébütt gyűjtötte össze. E gyűjtemény katalógusát most tudós hazánkfia a kasmiri maharadsa megbízásából elkészítette és az ő költségén kinyomatta. Nem pusztá lajstromozása, hanem egyúttal szakszerű ismertetése is e kéziratoknak, 200 különösen érdekes munkából bő kivonatok közlésével. A nagy munka (420 lap, in 4°.) bevezetésében a könyvtár történetét fejtegeti.

Az ind philologia mellett külön csoportot (I. b.) alkotott az *indogermán összehasonlító nyelvészet*. E csoport a kebelében fellépő előadók között a tudomány legkitünőbb képviselőit üdvözölhette, *Ascolit* és *Michel Bréal*. A sok aprólékos kutatások mellőzésével csak azon felolvasásokról óhajtok megemlékezni, melyekkel e két nagyszabású kutató a sectio munkálataihoz

hozzájárult. Amaz hangtani megfigyeléseit közölte a kelta és a román nyelvek köréből; emez a Mars és a Minerva istennevekből kiindulva a latin mythológiában előforduló etruszk elemekről értekezett; az etruszk nyelvet nem tartja indogermának. Érdekes példákkal világította meg azt a tényt, hogy a görög mythológiai nevek a rómaiak közt gyakran csak etruszk közvetés mellett honosodtak meg, még pedig az etruszkok által elváltoztatott alakkal; így lett Kyklops-ból *Cocles*, Persephonéból *Proserpina*.

Bár csekélyebb számmal mint a többiben, de igen tartalmas előadásokat tartottak az 1892. óta szervezett sectiókban, az orientalista-congressusok legfiatalabb hajtásai körében: a VI. és VII. sectióban. Az előbbiben szerencsénk volt a kathedrán láthatni *Perrot-t*, az ókori művészet híres történetíróját. Ez alkalommal az ókor temetkezési rendszereiről értekezett. Elmondta nézetét azon okokról, melyek a görögöket arra vitték, hogy a hulla eltemetését, mely még a mykenaei korszakban kizárólag dívott, későbbben a hulla elégetésével helyettesítették. Érdekesekek voltak *Reinach Theodor* bemutatásai. Reinach fiatal francia tudós Hamdy Bey munkatársa a konstantinápolyi múzeumban őrzött műemlékek kiadásában. A jelen alkalommal többek között a Szidon mellett talált görög eredetű anthropoid sarkophágokat ismertette, fényképek előmutatása mellett. Mind ezen, mind a sectióban meghallgatott egyéb tudós előadások ugyan leginkább a görögökre tartoztak és csak kevés vonatkozással bírtak a keletre. Annál közelebb állott a sectio szervezésével kitűzött feladathoz *Strzygowsky* gráczai professor tanulmánya, ki a Kelet befolyását fejtegette a byzanci művészet fejlődésére, a mint egyrészt az ókorban Egyiptom és Syria útján, későbbi időben az arab művészet hatása alatt érvényesült. Már bevezetőleg említettem, hogy *Nicole* úr a Genf számára megszerzett *papyrusokat* e sectio körében mutatta be.

A VII. sectiónak, mely, mint már mondtam, *Vámbéry* elnökelete alatt dolgozott és melynek egyik alelnöke *Bonaparte Roland* herczeg volt, nagyon változatos napirendnek örvendett. A kelet igen tág körét ölelvén fel, a sectió előadásainak hallgatói Boszniától Koreáig, a Kaukázus népeitől Japánig, Albaniától Tibetig, Arméniától Khináig vándorolhattak az előadókkal. *Wiasemszky* orosz herczeg, a ki majd csaknem egész Ázsiát, Mongoliától Tonkingig, Sziámtól Turkesztánig, innen Perzsián és a Kaukázuson át hazafelé beutazta, érdekes közleményeket nyújtott meteorológiai megfigyeléseiről; a tea használatáról Ázsia különféle népeinél sat. A szerző távollétében *Cordier* olvasta fel *Maunoir* értekezését Dutreuil de Rhins francia utazóról, ki csak nem rég Tibetből Khinába utaztában erőszakos halállal múlt ki. Érdekes vitát

keltett Benloew ősz francia tudósnak, ki az osztályban különféle ősz-ethnographiai kérdést fejtegetett, előadása a trójaiak nemzeti-ségéről, melyet már egy 1863-ban megjelent munkájában is a semitizmussal hozott kapcsolatba. Ez elméletétől, melyet harmincz év viszontagságai nem tettek valószínűbbé, maig sem tágított.

Az V. sectióban (Extrême Orient) mint a czímből is könnyen következtethetni, számos előadás a kínai, japán, sziámi, koreai és a Szélső Kelet egyéb népeinek nyelveivel mondáival és szokásaival foglalkozott. Reánk nézve legtöbb érdekléssel bírt itt Radloff, pétervári tudós előadása, melyben vonzó módon elének tárta az úgynevezett *orkhoni török feliratok* felfedezésének és megfejtésének történetét s az utóbbinak mai állását. E feliratokról már 1892-ben Londonban Donner szólt behatóan, azon expeditio eredményeinek bemutatása alkalmával, melyet a finn tudós társaság e feliratok tanulmányozása czéljából a hely színtére indított. Azóta, Radloff és Thomsen kopenhágai tanár *) beható tanulmányozása által, az írás megfejtése mindinkább előrehaladt és most Radloff a 12 tu-kiu (így nevezi a szemben álló kínai szöveg) azaz török szöveg egynémelyikének lefordítása által bizonyítékát nyújtja a megfejtés teljes sikerültének. A tu-kiu feliratok írásjegyei, melyek alakjukkal igen egyszerűeknek látszanak, meglehetősen bonyolódott módon teljesítik a betűk azon feladatát, hogy a hangok jeléül szolgáljanak. A mint most olvasásuk, azon látszatot keltik, hogy a keleti török nyelv azon idő óta, melyből a törökség ez ismert legrégebb nyelvemlékei (690 Kr. u.) származnak, alig változott érezhető módon. Így tehát régi időben a Jenissei-től egészen a Baikal tóig terjedő törökség műveltségének tanulmányozására e feliratok megfejtése által hiteles forrás nyílt meg, melynek legfőbb történelmi tanulságainak ismeretével végezte Radloff érdekes előadását.

E sectio üléstermének falai egy teljes héten át mindig a legkülönösebb írásjegyeket mutató feliratok másolataival voltak elfedve, melyekre a különféle tudósoknak kis körre szánt fejtegetései vonatkoztak, mongol, tibeti feliratokkal, a kínai fal táján felfedezett soknyelvű emlékekkel stb. *Chavannes* egy Pekingtől éjszakra felfedezett hat nyelvű nagy felirat pacskolatát mutatta be. *Sylvain Lévy* e feliratok tibeti részét, *Radloff* a rajta levő uigur szöveget magyarázta. Ez előleges kutatásokból is kitűnt, hogy a hatnyelvű felirat buddhista tartalmú. A hatféle írás közül az egyikkel még egyáltalán senki sem tudott boldogulni. Tekintettel az eddigi kutatások ideiglenes természetére, úgymint azon nagy fontosságra, melylyel e felirat még meg nem oldott talányai Keletázsia nyelvei és művelődéstörténetének szempont-

*) Legutóbb: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, I. füzet. Helsingfors 1894. V. ö. *Nyelvtudom. Közlemények* 1894. 1—5. l.

jából bír, az előadáson jelenlevő Bonaparte herczeg arra vállalkozott, hogy az egész feliratot 30 példányban sokszorosítva a keletásiai philologusoknak hozzáférhetővé teszi. Még egyéb keletásiai felfedezésekről is volt szó e sectio körében; nevezetesen buddhista klastromok alapítására vonatkozó tibet-mongol feliratokról stb., melyek a philologia e részének vajmi csekély számú művelőit nagy mértékben érdekelték. ~

Nevezetes azonban, hogy ezen csak vajmi korlátolt számú tudós közönség érdekére számító sectio körében tartották azon előadást is, mely a legszámosabb, nagyrészt hölgyekből álló hallgatóságot gyűjté össze a genfi egyetem legtágasabb hallgató termébe. Az igaz, a nők különös érdeklődésére számíthatott a sectio elnöke, *Schlegel* hollandi szinológ, midőn a khinai hölgyek állását illető hamis vélemények czáfolását tűzte ki, inkább népszerű, mint szorosán tudományos előadása tárgyául. A khinai nő helyzetét általán nem valami kedvezőnek szokták tartani. Pedig. *Schlegel* szerint, ha az irodalom tanúsága felé fordulunk, csupa boldogsággal, önállósággal és független szabadsággal találkozunk. A khinai irodalom legrégebb emléke azt mutatja, hogy a khinai nép őskora a szép nemet nagy becsülésben részesítette és valóban, ha azon énekeket, melyeket *Schlegel* úr az irodalomból felolvasott, és melyeket kissé merészen a bibliai „Énekek Éneke” méltó másának tüntetett fel, társadalmi adatokul elfogadjuk, bizony roppant szabadnak és függetlennek mondhatnók a khinai fiatal lányok és nők helyzetét. Pláne a magasszármazású hölgyek valódi zsarnokai lehettek férjeiknek. Egy khinai példabeszéd azt tartja, hogy: „az ember inkább perzseltesse meg lába talpát, semhogy nagyúri családból válassza feleségét”. Az úr nem lehet gazda saját házában, nem járhat-kelhet szabadon; az asszony parancsol, neki engedelmeskedik a ház népe, és maga a ház gazdája is rabigába görnyed a nő hatalma alatt. Idővel a nemzet megelégette ez állapotot; különösen azt nem akarta tűrni, hogy az asszony szabadon tölthesse az időt házon kívül. A khinai férfiakat a történelem egy pontosan meghatározható pontján valami urhatnámság szállja meg. A kormány segítségéhez folyamodtak; és ez kiadta a parancsolatot, hogy egy új intézménnyel kell a nők járó-kelő hajlamait megakadályozni. Megesonkították lábaikat. E gyökeres reform később más értelmet nyert. A büntetésből idővel a testi szépség attribútuma vált.

Eszményinek ecseteli *Schlegel* a khinai családi életet a jelenkorban. Végtelen tisztelet környezi az anyát. Az újévi ünnepély alkalmával a császár, miután az ország nagyjainak hódolatát fogadta, anyja elé járul és térdet bajt előtte. De másrészt az anyós ott is a rettegés tárgya. *Schlegel* úr egyszer életét mentette meg egy anyósnak, ki abbéli bűjában, hogy a menyének szebb ruhája van mint neki, mérget vett.

VIII.

Az előadottakból, bár csak töredékes átnézetet nyujthattam a gení congressus tevékenységéről, eléggé világosan látható, mily *sokoldalú* és részleteiben mily változatos volt azon tudományos munka, melyet az egybegyűlt szakférfiak egymásnak bemutattak. A keleti műveltségnek nincsen ága, mely szóba ne került volna. Sok ponton a tudományos ismeret újabb haladásának csirái mutatkoztak.

Utolsó teendője volt a különféle kormányok és tudományos testületek delegatusainak, hogy a jövődő, XI. nemzetközi congressus gyűlő helyéről tanácskozzanak és erre nézve a záró ülés elé terjesztendő javaslatot előkészítsék. Ugyanis két oldalról intéztek meghívót a vezérlő bizottsághoz: az egyik az *amerikai Oriental Society*-től, a másik *Franciaország közoktatásügyi miniszteriumától* érkezett. A congressus egyhangúlag a másodikat fogadta el.

Ennek értelmében az orientalisták XI. nemzetközi congressusa 1897-ben *Párisban* fog gyülekezni, ugyanott, a hol e congressusok üdvös eszméjét legelőször pendítették meg és a hol az 1873-ban legelőször tetté is vált.

Szövegkritikai adalékok Firmicus Maternus astrologiájához.

(Kivonat *Némethy Géza* lt. 1894. november 5-én tartott székfoglalójából.)

A római irodalomtörténet két író ismer *Firmicus Maternus* név alatt, a kik kortársak voltak ugyan, de a kiket mégsem szabad, mint korábban némely tudósok tették, egymással azonosítanunk. Az egyik a keresztyén egyházatyák közt szerepel *De errore profanarum religionum* című munkájával, melyet 347-ben Nagy Constantinus császár fiaihoz, Constantiushoz és Constanshoz intézett oly czélből, hogy ez uralkodókat a pogányság elnyomására ösztönözze; a másik, a kivel ez alkalommal foglalkozni akarunk, az astrologiának, a csillagjósolás titokteljes tudományának teljes kézikönyvét írta meg az új-platonikus philosophia alapján, tehát a keresztyénységgel homlokegyenest ellenkező szellemenben, *Matheseos libri VIII* cím alatt.

Ez utóbbinak életére és működésére vonatkozólag semmi féle adat sem maradt reánk s így csak annyit tudhatunk róla, a mennyit művében az író maga mond el. A VIII. könyv *subscriptió*-ja szerint teljes neve *Julius Firmicus Maternus*; a név